

MATNLAR USTIDA ISHLASH ORQALI TINGLAB TUSHUNISH NUTQIY MALAKALARINI SHAKLLANTIRISH

Xo‘jamberdieva Fotima Ne‘matovna

Andijon davlat pedagogika instituti magistranti

***Annotatsiya:** Maqolada boshlang‘ich sinf “Ona tili va o‘qish savodxonligi” darsliklaridagi matnlar ustida ishlash orqali tinglab tushunish nutqiy malakalarini shakllantirish usullari tadqiq etilgan.*

***Kalit so‘zlar:** nutqiy malaka, og‘zaki va yozma nutq, tinglab tushunish, audiomatn, Milliy o‘quv dasturi.*

***Аннотация:** В статье исследованы методы формирования речевых навыков понимания на слух через работу над текстами по учебникам ” родной язык и читательская грамотность ” для начальных классов.*

***Ключевые слова:** устная и письменная речь, понимание на слух, Аудиокнига, национальная учебная программа.*

***Annotation:** The article explores the methods for the formation of speech skills of listening and understanding by working on texts in the textbooks of the primary class “native language and reading literacy”.*

***Keywords:** speech skills, oral and written speech, listening comprehension, audiomatn, national curriculum.*

O‘qish darslarida o‘quvchilar nutqini o‘stirish, ularning tafakkur qilish faoliyatlarini kengaytirish orqali o‘qilayotgan matning mazmunini o‘zlashtirish imkoni yaratiladi.¹

Badiiy matnlarni tahlil qilish usuli orqali o‘quvchilarning nutqini o‘stirish maqsadga muvofiqdir. Ma’lumki, so‘zlashuv tili nutq o‘stirishning dastlabki bosqichi hisoblanib, u asta-sekin takomillashib boradi. So‘zlashuv tili esa o‘qilgan matnlarni og‘zaki hikoya qilishda namoyon bo‘ladi. So‘zlashuvga o‘rganish barcha darslar jarayonida amalga oshadi, lekin o‘qish darslari yetakchib ahamiyat kasb etishi kerak. Kichik-yoshdagi maktab o‘quvchilaridagi ma’naviy kamolot ona tili orqali

---

¹ Q.Shodieva. Nutq o‘stirish uslubi. Toshkent: “O‘qituvchi”, 2002. 5- bet.

mujassamlashadi. Ona tili shu jumladan, o'qish va nutq o'stirish ta'lim-tarbiya jarayonidagi eng muhim vositalardandir.

O'quvchilarning og'zaki va yozma nutqlarini me'yorlashda, ularning mutanosibligini ta'minlashda, milliy tilning tabiati va o'ziga xos xususiyatini belgilashda, ifoda va talaffuz qonuniyatlarini aks ettirishda ohangdorlik, ya'ni qiroat bilan o'qishning amaliy ahamiyatini o'stirish, adabiy til me'yor va mezonlariga rioya qilish, o'qish metodlarini takomillashtirish yo'llarini izlash va eng qulaylarini amaliyotga tatbiq qilish zarur.

Til qonunining ta'limga tatbiqi munosabati bilan bolalarni o'qishga o'rgatishdagi usullarni to'g'ri qo'llash (ko'rgazmalilik, tarqatib beriladigan topshiriqli qog'ozlar bilan ishlash yo'llarini bilish) usullari takomillashtiriladi.

Bolalarning o'z fikr-taassurotlarini ifodalashlari uchun savol-javob nutqni egallashlariga ko'proq o'rin beriladi. His-tuyg'uli nutq, fikrni ta'sirli ifoda etish, o'qish paytidagi nutq, ertak aytib berishdagi ohang va nutq, hazil-mutoyibadagi nutq uyg'unlashishi, o'quvchilarga zavq-shavq bag'ishlashi lozim.

Bolalarni faollikka o'rgatish uchun ma'nodosh so'zlarni topish o'yinlarini tashkil etish, bunday so'zlarni nutqda o'rinli qo'llashni gap tuzishda esa so'zlar orasidagi bog'lanishga mos turli o'xshatishlar topish kabi ishlar doimiy ravishda o'tkaziladi. Rasmlarga yoki tasviriy vositalarga qarab gap tuzishni gapda so'zlarning tartibiga, ularning bir-biriga bog'lanishiga, so'zlar o'rnini almashtirib, gapni qayta tuzib o'qishda, izchillikka rioya qilish mashqlarini o'tkazishga e'tibor beriladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari "Ona tili va o'qish savodxonligi" darslarida hikoya, ertaklar matnini so'zlab berishda qahramonlar ovozigacha taqlid qila bilish; rasm va narsalarni taqqoslab tasvirlash, sayr, tomosha, o'yin, mehnat haqida hikoya qilish, misollar keltirish, matnda tasvirlangan voqealar haqida xulosalar chiqarish, badiiy matn ustida ishlashga o'rgatish, matnni qismlarga bolib, ular mazmuniga mos sarlavhalar topish, ijodiy rasmlar ishlash kabi jarayonlarda bolalar tafakkur qilishga o'rganadilar.

Bolalarda nutq madaniyatini tarbiyalash uchun og'zaki nutq namunalari foydalanish, ularga taqlid qilish, ko'proq yod olishga e'tibor berish mashqlarini o'tkazish tavsiya etiladi. Bolalarga hamisha o'z nutqiga e'tiborli bo'lish, o'rtoqlarining nutqiga odilona baho berishga o'rgatiladi. Kichik yoshdagi maktab o'quvchilarining yod olish qobiliyatlarini rivojlantirish borasida o'tmishdagi maktablar tarjibasi juda qo'l keladi. Qadimda maktablarda bolalar o'qiganlarini yod olish usullarini o'zlashtirib olganliklari uchun ularning xotiralari yaxshi bo'lganligi ma'lumdur. Shularni hisobga olib, o'quv dasturida yodlash uchun 12-14 ta she'r namunalari berildi. Ular ham

ta'limiy, ham tarbiyaviy ahamiyatga egadir. She'rni yoddan aytishda ifodalilikka, nutq odobiga rioya qilish, shoshilmay, yoqimli ovozda o'qish talab etiladi.

O'qituvchi "Ona tili va o'qish savodxonligi" darslarida o'z nutqining bolalarga qanday ta'sir etayotganini kuzatishi, tushunarli va qiziqarli bo'lganini hisobga olishi kerak. Agar bolalar darsda e'tiborsiz o'tirsalar, demak, o'qituvchi nutqining ta'sir kuchi sust. U o'z nutqini hamma bolalarga, goho ayrim bolalarning xulq-atvoriga qaratgan holda boshqarishi, qiziqarli misollar aytishi, o'quvchilar e'tiborini tortib, o'rinli imo-ishoralar ishlatishi, qo'lni besabab harakatlantirmasligi, bir nuqtaga qarab emas, balki sinf jamoasining diqqatini tortgan holda gapirishi kerak.

"Ona tili va o'qish savodxonligi" darslarida ko'pincha obrazli nutq asosidagi suhbat, savol-javob kabi usullardan foydalaniladi. Tilimizning lug'at boyligi tarkibida yorqin, ifodali nutqni rivojlantirish uchun zarur bo'lgan hamma vositalar mavjud. So'zlarni ko'chma ma'noda ishlatish imkoniyati va buning natijasida so'zlarning ko'p ma'no kasb etishi lug'atimizning yanada boyishiga imkon beradi.

Bola nutqining taraqqiyotini aniqlash yuzasidan o'tkazilgan tajribalar dastlab so'zlarning vujudga kelishi va shu asosda dastlabki umumiy tushunchalarning paydo bo'lib, shakllanishini ko'rsatadi.

"Ona tili va o'qish savodxonligi" darslarida xilma-xil usullarni qo'llash bola uchun qiziqarlidir. Jumladan, ovozni saqlay bilish. O'qituvchi bu ishga jiddiy e'tibor berishi, bunda o'zi namuna bo'lishi zarur.

Bolalarning nutqini o'stirishda ikki asosiy talabni hisobga olish lozim: og'zaki nutqdagi izchillik, fikrlash, ifodalilik, pauza (to'xtam), temp (sur'at). Yozma nutqda og'zaki nutq asosida hosil bo'lgan bilim-malaka va tushunchalarning uzviyligini ta'minlash. Umumiy o'rta ta'limning Milliy o'quv dasturi talablariga ko'ra o'quvchilar erkin fikrlashga o'rganishlari lozim. Fikrlash esa bolada darrov hosil bo'lmaydigan jarayon bo'lib, uni yuzaga chiqarish uchun rejali ish olib borish lozim.

Fikrni rejali ifodalash nutq o'stirish ishlarida ayniqsa, muhim ahamiyat kasb etadi. Reja tuzishni o'quvchilari birinchi sinfdanoq mashq qilganlari uchun ma'lum ko'nikmaga ega ekanliklarini hisobga olib, ikkinchi sinfda bu ishni tez-tez takrorlash maqsadga muvofiqdir. Mazkur sinfda ham reja tuzish ishlariga o'qituvchi rahbarlik qilishi va o'quvchilarda mas'uliyatni sezish hissini yuzaga keltirishi kerak. Reja darak, so'roq, ba'zan atov gap shaklida ham tuziladi. Reja asosida bayon qilingan matn tahlili o'quvchilarga tushunarli bo'ladi

Boshlang'ich sinf "Ona tili va o'qish savodxonligi" darsliklarida berilgan matnlar o'quvchilarining nutqining ravon bo'lishiga, nutqdagi izchillik, fikrlash, ifodalilikning namoyon bo'lishiga e'tibor qaratiladi.

Kuzatishlarimizdan ma'lum bo'ldiki, boshlang'ich sinf ona tili darsliklarida¹ nutqiy kompetensiyani shakllantirishga doir mashq va topshiriqlarda o'qish va tushunish yuzasidan topshiriqlar ko'p. Biroq, tinglab tushunishga oid birorta topshiriq kiritilmagan.

Berilgan topshiriqlarning og'zaki suhbat, yozma va ko'proq o'qituvchi bilan muloqotga kirishgan, ta'limiy diktant turlarida tinglab tushunishga qaratilgan-ku, desak, fikrimiz xato bo'ladi. Chunki tinglab tushunish alohida ko'nikma, uni shakllanishi ketma-ket va uzviylikda kechadigan jarayon. Bu ko'nikmani alohida shakllantirish va baholash o'rinlidir.

Bu o'rinda, yangi yo'nalish – kommunikativ va kognitiv yondashuv asosida yaratilgan hamda bolani to'rtta til ko'nikmasini shakllantirishga qaratilgan Ona tili Milliy o'quv dasturi va u asosida yaratilgan darsliklarga e'tibor qaratish o'rinlidir.

Joriy qilingan Umumiy o'rta ta'limning Milliy o'quv dasturi bu ko'nikma sifatida alohida tartiblab berilgan²:

- monologik nutq va suhbatni tinglab tushuna olish;
- jonli nutq va audiomatn mavzusi yuzasidan tilga olingan tafsilotlarni belgilay olish;
- berilgan savollarni tushuna olish va javob bera olish;
- so'roq gap, darak gap, undov gaplar va kinoya ohangidagi farqni tushunish;
- audiomatnda berilgan ma'lumotni turli shaklda, xususan, jadval, chizma, grafik ko'rinishida ifodalay olish;
- audiomatnni og'zaki aytib bera olish va matn ko'rinishida yozib bera olish;
- tinglanganlar asosida xulosa qilish va xulosani dalillar bilan asoslay olish;
- dialogik nutq va suhbatda tomonlarning vazifasi, fikri va qarashlarini farqlay olish.

Bu talablar asosida yaratilgan yangi "Ona tili va o'qish savodxonligi" darsligida tinglab tushunish alohida ko'nikma sifatida olib chiqilgan hamda uni shakllantirishga oid mashq va topshiriqlar tizimli tarzda ishlab chiqilgan.

Darslikka har bir nutqiy mavzu doirasida material sifatida quyidagilar asos qilib olingan:

- ✓ *audiomatnlar;*
- ✓ *dialogik nutqlar;*
- ✓ *qo'shiqlar;*
- ✓ *multfilmlar.*

¹ T.G'afforova, E.Shodmonov, X. G'ulomova. Ona tili. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 1-sinfi uchun darslik. "Sharq" nashriyot-matbaa ijodiy uyi, Toshkent – 2017.

² Umumiy o'rta ta'limning Milliy o'quv dasturi, 2021.

Shu bilan birgalikda, taqlid soʻzlarni farqlash, hayvonlarni ovozigga koʻra nomlash kabi topshiriqlar ham ahamiyatlidir.

Masalan, 1-sinf “Ona tili va oʻqish savodxonligi” darsligida “Hoshimjonning oilasi”, “Suvning vatani”, “Moʻjizaviy hasharot” kabi audiomatnlar berilgan boʻlib, ushbu tinglab tushunishga qaratilgan matnlarda quyidagi shaklda berilgan topshiriqlar orqali tinglab tushunish koʻnikmasini shakllantirish maqsad qilib olingan:

1. Fikrning toʻgʻri yoki notoʻgʻri ekanligini aniqlash.
2. Matn qismlarini ketma-ketlikda joylashtirish.
3. Eshitish orqali narsalarning tasvirini topish.
4. Hayvonlarni ovozi orqali tushunib, nomlash.
5. Xursandchilik, achchiqlanish, xafa boʻlish kabi his tuygʻularni eshitish orqali farqlash.
6. Nutq uslublarini eshitish orqali guruhlash.
7. Audio orqali yoʻnalishni toʻgʻri belgilash.
8. Tinglab turib toʻgʻri yozish.
9. Maʼlumotlarni jadvallarga toʻgʻri joylashtirish.
10. Audiomatni rasm bilan bogʻlab, mazmun chiqazish kabi.

Bu kabi topshiriqlar tinglab tushunish koʻnikmasini shakllantirish uchun amalga oshirilgan katta yutuqlardan biridir.

Tajribamiz davomida 1-sinf “Ona tili va oʻqish savodxonligi” darsligida keltirilgan bir nutqiy mavzu doirasidagi tinglab tushunish mashqlarini tahlil qilib, dars jarayonida qoʻllab koʻrganimizda yaxshi natijalarga erishdik. Xususan, “Uy hayvonlari” mavzusiga doir quyidagi tinglab tushunish topshirigʻi keltirilgan.

 Audio orqali hayvonlarning ovozini tinglang.
Hayvonlarga tegishli harakatlarni gaplarda ifodalang.

Namuna Olapar tuni bilan vovullab chiqdi.

Bunda oʻquvchilarga ovoz kuchaytirgich orqali darslikda keltirilgan hayvonlarning ovozlari eshittirildi. Oʻquvchilar rasmdagi hayvonlarning ovozini

tinglab, qaysi hayvon qanday ovoz chiqarishi va harakat qilishini tasavvur qilib ko'rganlaridan so'ng, quyidagi savollar bilan qisqa og'zaki suhbat o'tkazildi:

1. Ot qanday ovoz chiqarar ekan?
2. Eshak qanday ovoz chiqardi? Uni ovoz chiqarishini nima deymiz?
3. Qo'ylar qanday ovoz chiqardi? Uni avval ham eshitganmiz?
4. Vov-vov, deb qaysi hayvon ovoz chiqardi?
5. Xo'roz qanday ovoz chiqararkan? Ayting-chi, bu ovozni qaysi vaqt ko'proq eshitasiz?
6. Hayvonlarga tegishli yana qanday ovozlarni bilasiz? Aytib bering.

O'quvchilar bilan savollar asosidagi suhbat yakunlangandan so'ng, ularga namunadagi singari gap tuzib yozishlari aytiladi. Ular yozishda tinglab tushunganlariga asoslandi. Ushbu jarayonda nutqiy kompetensiya bilan birga lingvistik kompetensiyaga oid bilimlar ham qamrab olingan bo'lingan bo'lib, o'quvchilar gap tuzish davomidan tinglangan tovushga oid taqlid so'zlarni (vov-vov, miyov-miyov, ba-ba, qu-qu kabi.) fe'lga aylantirib (vovulladi, maradi, miyovladi kabi.) hamda tovushlarga nisbatan qo'llanuvchi birliklar (hangradi, kishnadi, qichqirdi kabi.) orqali ifodalab, gap tuzib yoza oldilar.

Ushbu topshiriqda esa, "Echki va uning bolalari" ertagi ovoz kuchaytirgich orqali eshittirildi. O'quvchilar birinchi navbatda ertkani tingladi, so'ngra darslikda berilgan ertakka oid rasmlar ketma-ketligini aniqlab mashq daftarlariga yozdi. Bu jarayon juda qiziqarli hamda mazmunli o'tkazildi.

Bu topshiriq orqali o'quvchining vizual aloqasi orqali tinglangan matnidagi voqealar ketma-ketligini tushunib, ularni navbat bilan joylashtirish, ya'ni tinglab

tushunish orqali matn qismlarini aniqlash hamda qismlarni bir butun matn ko‘rinishida ifodalash ko‘nikmasini shakllantirish maqsad qilingan.

Tinglab tushunish darslari mana shunday yangi yondashuvlar asosida uzviylikni ta‘minlagan holda aniq maqsadlar asosida yaratilmog‘i, tinglab tushunish bosqichma-bosqich amalga oshirilmog‘i lozim. Bu tinglash jarayonining oddiydan murakkab narsalarga o‘tishini anglatadi. Bundan tashqari tinglovchilar nimani tinglash kerakligi, qayerda tinglash kerakligi va qanday tinglash kerak ekanliklarini bilishlari lozim. Bu ko‘rsatmalar albatta o‘qituvchi tomonidan tushuntiriladi.

Adabiyotlar:

1. Q.Shodieva. Nutq o‘stirish uslubiyati. Toshkent: “O‘qituvchi”, 2002.
2. T.G‘afforova, E.Shodmonov, X. G‘ulomova. Ona tili. Umumiy o‘rta ta‘lim maktablarining 1-sinfi uchun darslik. “Sharq” nashriyot-matbaa ijodiy uyi, Toshkent – 2017.
3. Umumiy o‘rta ta‘limning Milliy o‘quv dasturi, 2021.